Materiallar to'plami · Conference Proceedings
"ZAMONAVIY TADQIQOTLAR VA BARQAROR RIVOJLANISH" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi
04 August 2026
UDK 82
FILOLOGIYA

AMERIKA FANTASTIK ADABIYOTIDAGI DISTOPIK JAMIYATLAR: XX–XXI ASR NAMUNALARI

Guloy Zaynitdin qizi Aminboyeva*
Xiva tumani 15- son maktab o'qituvchisi
✉ aminboyevag@mail.ru

ANNOTATSIYA

Maqolada XX–XXI asrlar Amerika fantastik adabiyotida distopik jamiyat modelining transformatsiyasi qiyosiy tahlil qilinadi. Rey Bredberi, Kurt Vonnegut, Filipp K. Dik, Oktaviya E. Batler, Kormak Makkarti, Syuzanna Kollinz, Deyv Eggers va Paolo Bachigalupi asarlari misolida senzura, texnokratik nazorat, raqamli kuzatuv, ekologik inqiroz hamda ijtimoiy tabaqalanish muammolari yoritiladi. XX asr distopiyalarida markazlashgan davlat va texnokratik boshqaruv ustuvor bo'lgan bo'lsa, XXI asr asarlarida nazoratning korporativ, raqamli, media va ekologik shakllari kuchaygani asoslanadi.

Kalit so'zlar

Amerika fantastik adabiyoti, distopiya, antiutopiya, senzura, texnologiya, ekologik inqiroz, korporativ hokimiyat, shaxs erkinligi.

DOI: 10.5281/zenodo.21743357

KIRISH

Distopiya mavjud ijtimoiy tendensiyalarni keskinlashtirib, kelajakning salbiy modelini yaratadigan fantastik yo'nalishdir. U ideal jamiyat tasviriga qarama-qarshi ravishda tashqi tartib va taraqqiyot ortida yashiringan erksizlik, zo'ravonlik hamda ma'naviy yemirilishni ochib beradi. Shu sababli distopik asar kelajak haqidagi taxmin bilangina cheklanmay, muallif yashayotgan davrga qaratilgan ijtimoiy tanqid va ogohlantirish vazifasini ham bajaradi [9; 10].

Amerika adabiyotida mazkur janr XX asrdagi sanoatlashuv, ommaviy kommunikatsiya, avtomatlashtirish va yadroviy xavf ta'sirida rivojlangan bo'lsa, XXI asrga kelib uning muammolar doirasi raqamli kuzatuv, korporativ monopoliyalar, iqlim o'zgarishi va resurslar tanqisligi bilan kengaydi. Tadqiqotning maqsadi turli davrlarga mansub asarlarda jamiyat modeli, nazorat mexanizmi va shaxs qarshiligining badiiy ifodasini qiyoslashdan iborat. Ishda qiyosiy-tipologik, tarixiy-kontekstual hamda motiv va obrazlar tahlili metodlari qo'llanildi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi nazoratning markazlashgan davlat modelidan ko'p markazli korporativ-raqamli va ekologik modelga o'tishi Amerika distopik adabiyotining XX–XXI asr namunalari asosida yaxlit qiyosiy tizimda yoritilganidadir.

XX ASR AMERIKA DISTOPIYASIDA NAZORAT VA BEGONALASHUV

Rey Bredberining *"Fahrenheit 451"* romanida kitoblar yoqiladigan jamiyat tasvirlanib, senzura mustaqil tafakkur va tarixiy xotirani yo'qotish vositasi sifatida talqin qilinadi [1]. Tizim faqat rasmiy taqiq va jazoga emas, balki murakkab fikrdan qochishga odatlangan ommaning passiv roziligiga ham tayanadi. Gay Montagning ma'naviy uyg'onishi shaxsning ommaviy ko'ngilochar madaniyat, tezkor axborot va tayyor fikr qoliplariga qarshi ichki isyonini ifodalaydi.

Kurt Vonnegutning *"Player Piano"* romanida to'liq avtomatlashtirilgan ishlab chiqarish jamiyatni muhandis-menejerlar va ijtimoiy mavqesiz ko'pchilikka ajratadi [2]. Muallif texnologiyaning o'zini emas, inson

qadrini faqat samaradorlik, kasbiy foyda va texnik ko‘rsatkichlar bilan o‘lchaydigan texnokratik boshqaruvni tanqid qiladi. Pol Proteusning ichki ziddiyati tizimning moddiy farovonlik yaratgan holda insonning mehnat qilish, tanlov qilish va o‘zini zarur his etish ehtiyojini inkor etishini ko‘rsatadi.

Filipp K. Dikning *“Do Androids Dream of Electric Sheep?”* asarida yadroviy falokatdan keyingi hayot, sun’iy mavjudotlar va insoniylik chegarasi muammo sifatida qo‘yiladi [3]. Androidlarni aniqlash uchun hamdardlik mezonining qo‘llanishi biologik kelib chiqish bilan axloqiy mohiyat o‘rtasidagi ziddiyatni kuchaytiradi. Natijada nazorat faqat siyosiy tuzum darajasida emas, balki shaxsni tasniflash, identifikatsiya qilish va “inson” tushunchasining chegaralarini belgilash orqali ham amalga oshirilishi namoyon bo‘ladi.

Oktaviya E. Batlerning *“Parable of the Sower”* romani XX asr oxiridagi distopik tasavvurni ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy inqirozlar kesishmasida aks ettiradi [4]. Davlat institutlari zaiflashgan, suv va xavfsizlik qimmatlashgan, korporatsiyalar esa ish va himoya va’dasi bilan odamlarni yangi qaramlik shakllariga tortadi. Loren Olaminaning giperempatiya xususiyati va “Earthseed” g‘oyasi zo‘ravon muhitda hamdardlik, moslashuvchanlik va yangi jamoa yaratishni qarshilikning muqobil shakliga aylantiradi.

XXI ASR DISTOPIYASIDA RAQAMLI, MEDIA VA EKOLOGIK BOSIM

XXI asr Amerika distopiyalarida nazorat ko‘pincha yagona markazdan boshqariladigan davlatdan ko‘ra hukumat, korporatsiya, media, bozor va texnologik platformalarning o‘zaro bog‘langan tizimi orqali namoyon bo‘ladi. Shaxs ustidan hukmronlik ochiq taqiq bilan birga qulaylik, xavfsizlik, tomosha, iste’mol va raqamli ishtirok kabi ijobiy ko‘rinadigan qadriyatlar vositasida ham amalga oshiriladi.

Kormak Makkartining *“The Road”* romanida sivilizatsiya barbod bo‘lgan makonda ota va bola tirik qolishga urinadi [5]. Asarda an’anaviy siyosiy tuzum deyarli mavjud emasligi sababli u distopiya va postapokaliptik adabiyot chegarasida turadi. Biroq ochlik, qo‘rquv va zo‘ravonlikning insoniy qadriyatlarni yemirishi ijtimoiy tartib parchalanganda ham axloqiy tanlov muhimligini ko‘rsatadi. Qahramonlarning “olovni olib yurishi” mehr, xotira va insoniylikni saqlash ramziga aylanadi.

Syuzanna Kollinzning *“The Hunger Games”* romanida Panem poytaxt va iqtisodiy jihatdan qaram tumanlarga bo‘lingan [6]. Ochlik o‘yinlari siyosiy jazo, ommaviy tomosha va propaganda vositalarini birlashtiradi. Katniss Everdinning avval yaqinlarini himoya qilishga qaratilgan qarshiligi asta-sekin kollektiv norozilik ramziga aylanadi. Roman hokimiyatning zo‘ravonlik bilan birga teletranslyatsiya, sahnalashtirilgan obraz, reklama va auditoriya hissiyotlarini boshqarish orqali ishlashini ochib beradi.

Deyv Eggersning *“The Circle”* asarida nazorat shaffoflik, xavfsizlik va qulaylik shiorlari ostida amalga oshiriladi [7]. Korporatsiya foydalanuvchining muloqoti, xaridi, ijtimoiy aloqalari va jismoniy harakatini yagona raqamli tizimga birlashtiradi. Insonlar kuzatuvga faqat majburlash natijasida emas, balki e’tirof, reyting va doimiy ko‘rinuvchanlik istagi tufayli ham qo‘shiladi. Shu bois raqamli distopiyada shaxs bir vaqtning o‘zida kuzatiluvchi, kuzatuvchi va ma’lumot ishlab chiqaruvchiga aylanadi.

Paolo Bachigalupining *“The Water Knife”* romanida suv tanqisligi Amerika Qo‘shma Shtatlarining janubi-g‘arbini siyosiy-iqtisodiy kurash maydoniga aylantiradi [8]. Suv huquqi hayot, hudud va hokimiyatni belgilaydi; boy qatlam himoyalangan makonlarda yashaydi, muhojirlar va kambag‘al aholi esa zo‘ravonlik hamda huquqsizlikka duch keladi. Ekologik falokat shu tariqa tabiiy hodisagina emas, balki ijtimoiy tengsizlikni chuqurlashtiradigan va resurs ustidan nazoratni siyosiy qurolga aylantiradigan mexanizm sifatida talqin etiladi.

QIYOSIY TAHLIL

XX va XXI asr Amerika distopiyalarini birlashtiruvchi asosiy konflikt shaxs erkinligi bilan boshqaruv mexanizmlari o‘rtasidagi ziddiyatdir. Biroq XX asr matnlarida tizim chegaralari ko‘proq aniq, hokimiyat esa markazlashgan holda tasvirlansa, XXI asr asarlarida nazorat kundalik hayot, raqamli platforma, media iste’moli va tabiiy resurslardan foydalanish jarayoniga singib ketadi. Davlat institutlari zaiflashgan asarlarda ham erkinlik avtomatik ravishda kengaymaydi: axborot, texnologiya yoki resursga ega korporativ tuzilmalar yangi hukmron kuchga aylanadi.

Qahramon modeli ham tarixiy jarayon bilan birga o‘zgaradi. Montag, Pol Proteus va Rik Dekard tizim ichida muayyan vazifani bajarib, keyinchalik uning axloqiy mohiyatini anglaydi. Loren Olamina, Katniss Everdin hamda “The Road” qahramonlari esa allaqachon inqirozga uchragan muhitda omon qolish, yaqinlarni

asrash va jamoa yaratish orqali qarshilik ko‘rsatadi. Bu o‘zgarish distopik qahramonning yakka isyonchidan solidar harakat va axloqiy mas’uliyat tashuvchisiga aylanishini ko‘rsatadi.

Tanqidiy distopiyalar mutlaq umidsizlik bilan yakunlanmay, muqobil kelajak uchun ochiq imkoniyat qoldiradi [10; 11]. Kitoblarni yodda saqlash, “olov”ni davom ettirish, yangi jamoa tuzish va ramziy qo‘zg‘olon insonning xotira, hamdardlik, tanqidiy tafakkur hamda hamkorlik orqali tizimga qarshi turish salohiyatini ifodalaydi. Demak, distopik matnning ogohlantiruvchi funksiyasi faqat vayronkor istiqbolni ko‘rsatishda emas, balki uning oldini olishi mumkin bo‘lgan insoniy qadriyatlarni belgilashda ham namoyon bo‘ladi [12].

XULOSA

Tahlil natijalari XX asr Amerika distopiyalarida senzura, avtomatlashtirish, yadroviy xavf va markazlashgan texnokratik nazorat yetakchi bo‘lganini ko‘rsatadi. XXI asr asarlarida esa raqamli kuzatuv, media manipulyatsiyasi, korporativ hukmronlik, ekologik inqiroz va resurslar tengsizligi asosiy mavqega chiqadi. Nazorat davlatning bevosita zo‘ravonligidan insonning kundalik tanlovi, onlayn faolligi, iste’mol odati va hayotiy resurslardan foydalanish imkoniyatiga bog‘liq murakkab tizimga aylanadi.

Distopiyaning asosiy vazifasi kelajakni aniq bashorat qilish emas, bugungi jarayonlarning ehtimoliy oqibatlarini badiiy model orqali ko‘rsatishdir. Tahlil qilingan asarlarda shaxsiy erkinlik siyosiy huquqlar bilan birga xotira, tanqidiy tafakkur, shaxsiy hayot daxlsizligi, hamdardlik va tabiiy resurslardan adolatli foydalanish kabi qadriyatlar bilan bog‘lanadi. Shu jihatdan Amerika distopik adabiyoti texnologik va ijtimoiy taraqqiyotni insoniy mezonlar asosida baholashga undaydigan dolzarb badiiy-tanqidiy maydon hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bradbury R. Fahrenheit 451. New York: Ballantine Books, 1953.
2. Vonnegut K. Player Piano. New York: Charles Scribner’s Sons, 1952.
3. Dick P. K. Do Androids Dream of Electric Sheep? New York: Doubleday, 1968.
4. Butler O. E. Parable of the Sower. New York: Four Walls Eight Windows, 1993.
5. McCarthy C. The Road. New York: Alfred A. Knopf, 2006.
6. Collins S. The Hunger Games. New York: Scholastic Press, 2008.
7. Eggers D. The Circle. New York: Alfred A. Knopf, 2013.
8. Bacigalupi P. The Water Knife. New York: Alfred A. Knopf, 2015.
9. Booker M. K. The Dystopian Impulse in Modern Literature: Fiction as Social Criticism. Westport, CT: Greenwood Press, 1994.
10. Moylan T. Scraps of the Untainted Sky: Science Fiction, Utopia, Dystopia. Boulder, CO: Westview Press, 2000.
11. Baccolini R., Moylan T. (eds.). Dark Horizons: Science Fiction and the Dystopian Imagination. New York: Routledge, 2003.
12. Claeys G. Dystopia: A Natural History. Oxford: Oxford University Press, 2017.